

Л. В. КОХАНкандидат педагогічних наук, доцент
Харківський національний університет міського господарства
ім. О. М. Бекетова**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НАОЧНИХ ЗАСОБІВ
НАВЧАННЯ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ
ДИСЦИПЛІН**

У статті подано дидактичне обґрунтування одного з найважливіших принципів навчання – наочності. Досліджено вплив наочності на ефективність процесу пізнання. Висвітлено особливості та доцільність використання різних видів наочності та наведено їх класифікації. З'ясовано роль наочності в процесі вивчення гуманітарних дисциплін.

Доведено, що використання абстрактної наочності під час вивчення гуманітарних дисциплін сприяє здобуттю нових знань, підвищенню пізнавальної активності особистості, є засобом узагальнення та міцного засвоєння навчальної інформації, формування вмінь і навичок систематизації та структурування навчального матеріалу.

Ключові слова: *принцип наочності, абстрактні засоби навчання, наочність, види наочності, графічна наочність, умовно-графічна наочність, структурно-логічні схеми.*

У процесі вивчення гуманітарних дисциплін образне мислення є домінуючим, а наочність – одним із найважливіших дидактичних принципів. Доведено, що 87% інформації людина отримує за допомогою зорових відчуттів. Із побаченого вона запам'ятовує 40%, із почутого – 20%, а з одночасно побаченого й почутого – 80% інформації; із прочитаної інформації вона запам'ятовує 10%, із почутої – також 10%, а коли ці процеси відбуваються одночасно – 30%. Цих прикладів достатньо, щоб у дидактичному процесі під час вивчення гуманітарних дисциплін одночасно із словесними методами використовувати наочні, які впливають на зорові рецептори. До того ж відомо, що наочне пізнання генетично випереджає словесне.

Отже, актуальність досліджуваної теми полягає в тому, що наочні засоби навчання, крім того, що дають важливу інформацію про об'єкт вивчення, сприяють ще й цілісному сприйманню цього об'єкта, збуджують емоції та викликають інтерес до навчання в учнів і студентів.

Мета статті – визначити роль наочності в процесі навчання та розглянути особливості використання різних видів наочності під час вивчення предметів гуманітарного циклу.

Треба зауважити, що серед великої кількості різноманітних методів, прийомів, засобів і форм навчальної діяльності чільне місце посідають наочні засоби навчання, опанування яких робить працю викладача значно ефективнішою. Ще давньогрецький філософ Аристотель зазначав, що “реальне пізнання неможливе без чуттєвого рівня пізнання”. Цю тезу було розвинуто у працях представників різних наукових шкіл у галузі освіти. Окремі аспекти проблеми використання наочності в навчанні були об'єктом

наукових інтересів учених-філософів Декарта, Ж.-Ж. Руссо, Сократа; психологів Л. Виготського, П. Гальперіна, Ю. Гільбуха, Л. Занкова, Л. Зельманової та ін.; дидактів Ю. Бабанського, І. Лернера, В. Онищука, М. Скаткіна; педагогів Я. Коменського, А. Макаренка, І. Песталоцці, К. Ушинського та ін.; методистів В. Водовозова, В. Голубкова, М. Кудряшова, Л. Мірошніченко, В. Острогорського, М. Рибнікової, В. Стоюніна та ін.

За Г. Штраксом, наочність – це відображення дійсності у вигляді чуттєво-конкретного образосприйняття та уявлення.

У педагогічній науці наочність розглядають як принцип навчання та сукупність засобів, використання яких відповідає реалізації цього принципу.

Уперше значення принципу наочності сформулював і теоретично обґрунтував у XVII ст. Я. Коменський: "... усе, що тільки можна уявляти для сприйняття чуттями, а саме: видиме – для сприйняття зором, почуте – слухом. Якщо які-небудь предмети одразу можна сприйняти декількома чуттями, нехай вони одразу сприймаються декількома чуттями" [5, с. 164].

Продовжуючи ідею використання наочності в процесі навчання, І. Песталоцці зосередив увагу на психологічних аспектах обґрунтування її необхідності під час цього процесу. Він уважав, що без застосування наочності неможливо досягти правильних уявлень про навколишній світ, ефективно розвивати мислення та мовлення.

Поділяючи думку видатних педагогів, В. Белінський зазначав: "Наочність усі одностайно визначили тепер як найбільш необхідний та потужний помічник у навчанні. Вона полягає в тому, щоб допомогти пам'яті й розумові... Це матеріальний і чуттєвий допоміжний засіб для порятунку... від убивчої, гнітючої здатності, сухого й мертвого відволікання..." [1, с. 348–349]. Мислитель також наголошував, що значення наочності засноване на самій природі людини, у якої найбільш яскраві уявлення про об'єкти – це результат діяльності мозкових органів.

Видатний педагог К. Ушинський розробив власну систему використання наочності в навчальному процесі. Він уважав, що пізнання світу можливе через досвід людини, і воно ґрунтується на впливі зовнішнього середовища на органи чуття особистості. Наочність задіює органи чуття, дає змогу розвивати мислення людини, але необхідно застосовувати її в поєднанні зі словами та книгою.

У радянській педагогіці найбільший внесок у теоретичне обґрунтування застосування засобів наочності, визначення їх функцій та ролі в навчанні зробили наукові школи А. Зільберштейна та Л. Занкова. Дослідник Л. Занков присвятив значну кількість наукових праць проблемі наочності, разом із своїми колегами він зробив ґрунтовне дослідження цього питання, визначив важливу роль наочності в процесі викладання різних предметів. А. Зільберштейн у книзі "Питання наочності у навчанні" аргументував необхідність використання наочних засобів навчання тим, що вони дають можливість: збагачувати учнів і студентів новими уявленнями та вдосконалювати попередні; розвивати спостережливість; формувати наукові по-

няття шляхом виявлення їх істотних ознак; розвивати мовлення; формувати науковий світогляд; розвивати емоційну сферу. У зазначеній роботі автор наголошував, що уміла й продумана реалізація принципу наочного навчання є однією з характерних ознак професійної діяльності викладачів.

В. Євдокимов, один із учнів і послідовників А. Зільберштейна, продовжуючи його дослідження наочності, ґрунтовно розробив різноманітні аспекти проблеми: історію питання, види наочних засобів, умови їх успішного застосування тощо.

Педагогічний словник визначає наочність “як один із принципів навчання, заснований на показі конкретних предметів, процесів, явищ” [3, с. 119]. Під засобами навчання розуміють “предмети, прилади чи їх сукупність, які необхідні для здійснення чого-небудь” [3, с. 120]. Таким чином, у дидактиці в широкому сенсі під засобами наочності мають на увазі все те, що можна сприймати за допомогою зору (зображення на дошці, екрані, макети, схеми тощо), слуху (звукозаписи), інших органів чуття.

З іншого боку, наочність – це властивість людини, що виражає ступінь доступності та зрозумілості психічних образів об’єктів пізнання. Наочний образ виникає не сам по собі, а в результаті активної пізнавальної діяльності людини. Образи уявлення істотно відрізняються від образів сприйняття, причому за змістом перші образи (уявлення) зазвичай багатші за другі (сприйняття), але в різних людей вони різні за ступенем виразності, яскравості, стійкості, повноти. Якість наочних образів уявлення може відрізнятися залежно від індивідуальних особливостей людини, від рівня розвитку її пізнавальних здібностей, від її знань, а також від якості наочних початкових образів сприйняття.

Існують також образи уяви – образи таких об’єктів, які людина ніколи безпосередньо не сприймала. Однак вони складені, сконструйовані із знайомих і зрозумілих їй елементів образів сприйняття та уявлення. Завдяки образам уяви людина здатна спочатку уявити собі продукт своєї праці та лише потім почати його створення, подумки побачити різні варіанти своїх дій.

Чуттєве пізнання дає людині первинну інформацію про об’єкти у вигляді їх наочних уявлень. Мислення переробляє ці уявлення, виділяє істотні властивості та відносини між різними об’єктами й тим самим допомагає створювати більш узагальнені та глибокі за змістом психічні образи об’єктів, що пізнаються.

Принцип наочності актуальний і в наш час, що доводить розмаїтті видів наочності та їх класифікацій. Наприклад, до класифікації за зовнішніми ознаками вчені й методисти зараховують друковані, екранні, звукові засоби навчання.

Застосовуючи різні параметри, дослідники розрізняють наочні засоби: за характером використаного матеріалу – документальні та художні засоби навчання; за видами сприйняття – зорові, зорово-слухові, слухові; за способами подання матеріалу – технічні й нетехнічні, статичні й динаміч-

ні; за організаційними формами – демонстраційні та роздаткові, за технікою виконання – друковані, екранні, саморобні.

Серед різноманітних видів наочних засобів навчання виділимо графічну, або умовно-графічну, наочність. Графіка – це накреслення письмових чи друкованих знаків, букв; зображення живої мови писемними знаками. До групи умовно-графічних наочних засобів належать схеми, моделі, крейдові креслення, схематичні моделі, типові схеми тощо.

Існуючі підходи до класифікації графічних засобів ґрунтуються, в основному, на врахуванні їх інформаційних особливостей. Так, А. І. Зільберштейн у своєму дидактичному дослідженні виходив із характеру образів, які виникають на основі різних зображень, і поділяв графічні засоби на фотографії, образно-опосередковані ілюстрації (рисунок, картини) і схематично-опосередковані ілюстрації (креслення, схеми, діаграми). На більш широкій основі побудовано класифікацію Б. Ломова, в якій виділено дві великі групи наочно-технічних засобів: натуральні (рисунок) та умовно-схематичні (креслення, діаграми, схеми).

Т. Кудрявцев запропонував класифікувати графічні засоби з урахуванням: а) співвідношення реальних компонентів реального технічного об'єкта й кількості символів, що його заміщають; б) кількості ознак об'єкта (тобто ступеня абстрагування зображення) від реального об'єкта; в) співвідношення між динамічністю й статичністю графічних зображень.

Найчастіше основні види сучасних графічних засобів поділяють на три групи (О. Ботвінников, О. Кабанова-Меллер, І. Якиманська): наочні, або реалістичні (рисунок, фотографії); умовно-схематичні (креслення, ескізи, схеми, діаграми, графіка); символічні (знаки та символи). Головним критерієм для такої класифікації є ступінь абстрагування зображення від реального об'єкта, а також можливість переходу від одного зображення до іншого, що дає змогу порівнювати умови, у яких здійснюється створення образів, оперування ними, виявляти ступінь складності роботи з ними. У цій класифікації враховано лише ті види засобів, які стосуються технічної діяльності. Тому з першої групи виключено картини, а з другої – географічні та топографічні карти. На нашу думку, подана класифікація занадто спрощена, передусім через значне укрупнення другої групи. Дійсно, зараховані до другої групи графічні засоби характеризують певною умовністю, але водночас вони відрізняються за рівнем умовності, не всі з них можна назвати схематичними. Ці наочні засоби відображають об'єкт або у відстороненні від його конкретних особливостей, або через виявлення певних його характеристик. Їх характерною ознакою також можна назвати високий ступінь абстракції.

Значний внесок у методикку використання абстрактної наочності (у вигляді схем) у процесі вивчення гуманітарних дисциплін зробили М. Аппарович, В. Вакурко, П. Гора, Д. Никифоров, Д. Полторак, С. Склярєнко, О. Стражев (історія), Л. Дашко, Л. Зельманова, Г. Іваницька (російська мова), М. Девдера, В. Паламарчук, В. Пономаренко (українська мова),

О. Бандура, О. Лук'янова, С. Лук'янов, М. Мещерякова, Я. Теміз (українська література). Завдяки їх зусиллям визначено роль, функції, прийоми використання схематичної наочності в навчанні, створено зразки схематичної наочності, досліджено результативність навчання з використанням зорових опор.

Загальнодидактичну проблему поєднання слова вчителя й засобів наочності глибоко досліджував Л. Занков. На думку вченого, таке поєднання виключає одноманітність у процесі пізнання, сприяє активізації розумової діяльності учнів завдяки тому, що “аналіз і синтез, абстракція й узагальнення можуть бути як у наочно-образному плані, так і в плані словесно-логічному в їх різноманітних співвідношеннях”.

Останнім часом значно зросла роль нетрадиційної наочності (у вигляді схем) під час вивчення предметів гуманітарного циклу. Вчителі-гуманітарії все активніше застосовують структурно-логічні схеми, але водночас спостерігається брак матеріалів, які б висвітлювали питання технології складання структурно-логічних схем та їх використання саме на уроках гуманітарних дисциплін. Це пов'язано, передусім, зі специфічністю гуманітарних предметів, із їх емоційно-естетичним змістом, вивчати які мовою графічних схем видавалося раніше неможливим.

Останні наукові дослідження свідчать про те, що використання наочності у вигляді схем під час вивчення гуманітарних дисциплін сприяє здобуттю нових знань, є засобом узагальнення та міцного засвоєння навчальної інформації, формування вмінь і навичок систематизації та структуризації навчального матеріалу. При проведенні узагальнення необхідно скористатися мовою символів, схем тощо, які матеріалізують абстракцію. На таку необхідність вказував В. Давидов: “Там, де змістом навчання стають зв'язки й відношення..., реалізується принцип схематизації” [4, с. 385]. Аналогічну думку висловлював і М. Махмутов, розглядаючи роль наочності в реалізації проблемного навчання: “Практика проблемного навчання вимагає активного застосування “необразної”, символічної, опосередкованої, “раціональної” наочності, яка реалізується у формі схематичного (умовного) зображення системи абстрактних понять та їх взаємозв'язку. Така наочність є для учнів ніби інструментом “схоплення”, узагальненого “бачення” змісту нових абстрактних понять та уявлень і полегшує формування наукових понять” [6, с. 236].

Висновки. Таким чином, донедавна в дидактиці принцип наочності тлумачили однобічно, а сама наочність зводилася до конкретної або натуральної. У останні роки характер наочності змінився: її розглядають на рівні абстрактного мислення, а отже, вона властива не лише реальному об'єкту, а й логічному знанню. Різновидом такої абстрактної наочності є структурно-логічні схеми.

Використовуючи структурно-логічні схеми, учні та студенти звертають увагу на встановлення зв'язків між поняттями та судженнями, що сприяє більш глибокому й міцному засвоєнню знань. Адже саме зв'язки

речей є справжнім змістом будь-якого пізнання, зокрема такого, яке здійснюється в процесі навчання.

Отже, включення в роботу зорових рецепторів одночасно з вербальним сприйняттям навчального матеріалу допомагає якнайповніше його засвоїти, сприяє активізації використання викладачами-гуманітаріями наочності, зокрема й абстрактної, яка є засобом, що дає змогу включити процеси аналітико-синтетичної діяльності в контекст розумової діяльності та полегшити її.

Проблема абстрактної наочності потребує подальшого дослідження, зокрема щодо визначення поняття “структурно-логічна схема”.

Список використаної літератури

1. Белинский В. Г. Избранные философские сочинения / В. Г. Белинский. – Москва, 1948. – С. 348–349.
2. Великий тлумачний словник української мови. – С. 196, 326.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – Київ : Либідь, 1997. – 374 с.
4. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении / В. В. Давыдов. – Москва : Педагогика, 1972. – 423 с.
5. Коменский Я. А. Великая дидактика / Я. А. Коменский // Избранные педагогические сочинения / под ред. А. А. Красновского. – Москва : Учпедгиз, 1955. – 652 с.
6. Махмутов М. И. Проблемное обучение / М. И. Махмутов – Москва : Педагогика, 1975. – 312 с.

Стаття надійшла до редакції 16.02.2016.

Кохан Л. В. Особенности использования наглядных средств обучения в процессе изучения гуманитарных дисциплин

В статье представлено дидактическое обоснование одного из важнейших принципов обучения – наглядности. Исследовано влияние наглядности на эффективность процесса познания. Освещены особенности и целесообразность использования различных видов наглядности и приведены их классификации. Выяснена роль наглядности в процессе изучения гуманитарных дисциплин.

Доказано, что использование абстрактной наглядности при изучении гуманитарных дисциплин способствует получению новых знаний, повышению познавательной активности личности, является средством обобщения и прочного усвоения учебной информации, формирования умений и навыков систематизации и структурирования учебного материала.

Ключевые слова: *принцип наглядности, абстрактные методы обучения, наглядность, виды наглядности, графическая наглядность, условно-графическая наглядность, структурно-логические схемы.*

Kokhan L. Usages Features of Visual Learning Tools During Studying Humanities

The article presents the didactic background of one of the most important principles of training – visual aids. The effect of visual aids on cognition has been studied. The specific features and feasibility of using different types of visual aids and their classification have been described. The role of visual aids in the process of studying humanities has been elucidated.

It is proved that the use of abstract visual aids while studying humanities helps to gain new knowledge, to increase cognitive activity of personality, is a means of summarizing and long-lasting remembrance of educational information, competence and skills of systematization and structuring of the educational material. It is observed at the level of

---

abstract thinking, and thus is intrinsic not only to real objects, but to the logical knowledge too. Such abstract visual aids are structural and logical schemes. Using structural logical charts, pupils and students start paying attention to the linkages between concepts and judgments, which contributes to a deep and durable learning. After all, relationships between things are the true meaning of all the knowledge, including the one that is achieved in the process of learning. It is noted that the inclusion of visual receptors in work simultaneously with the verbal perception of educational material helps students make the most of the learning.

The problem of abstract visual aids requires further study on the disclosure of the meaning of “structural and logical scheme”.

Key words: *the principle of visualization, abstract teaching aids, visual aids, the types of visual aids, graphical visual aids, sign and graphics visual aids, structural and logical schemes.*